

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА БЕЗПЕКИ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF SAFETY OF THE FAMILY ENVIRONMENT

У статті здійснено теоретичне узагальнення проблеми психологічної діагностики безпеки сімейного середовища з позиції дітей молодшого шкільного віку. Розкрито та систематизовано наукові підходи до дослідження сімейного середовища. Сімейне середовище визначено як багатовимірне соціальне утворення, яке виступає як сукупність можливостей для опанування новими знаннями, вміннями, набуття емоційного досвіду а також для виявлення індивідуальних особливостей дитини. Доведено, що безпечне сімейне середовище – це стан середовища, в якому наявні комфортні умови життєдіяльності, доброзичлива міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю кожного члена родини, відсутні будь-які прояви насильства та є достатні ресурси для їх запобігання, а також дотримано прав і норм фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки всієї сім'ї.

У статті доведено, що сімейне середовище є динамічним. Ця динаміка відбувається під впливом суспільних явищ, нормативних і ненормативних криз. У зв'язку з цим дослідники стикаються з труднощами щодо діагностики сімейного середовища, а особливо – рівня його безпечності. Узагальнено, що поняття психологічної безпеки середовища і психологічної безпеки особистості взаємозалежні, а безпека дитини молодшого шкільного віку в сім'ї є важливим чинником успішної соціалізації та має розглядатися як обов'язковий компонент «життєвого середовища».

Виявлено, що переживання небезпеки або загрози зумовлюється особистісними рисами людини і багато в чому залежить від таких властивостей, як: уміння налагоджувати емоційно-близькі стосунки, ступінь соціально-психологічної адаптованості, психоемоційна стабільність, стан задоволення та емоційна комфортність, комунікативність, внутрішня установка та особистісна позиція. Автор статті визначає рівень психологічної безпеки сімейного середовища в учнів початкової школи за допомогою проективних методик: «Вулкан», «Слон», «Баранчик у пляшці».

Стаття стане в нагоді не лише сімейним психологам, які надають психологічні послуги в сімейних ситуаціях, подружніх і дитячо-батьківських стосунках, а й педагогам початкової школи та батькам.

Ключові слова: середовище, сімейне середовище, психологічна безпека, насильство, молодший шкільний вік, проективні методики.

In the article, a theoretical generalization of the problem of psychological diagnosis of the safety of the family environment from the point of view of children of primary school age is carried out. Scientific approaches to the study of the family environment are disclosed and systematized. It was determined that a safe family environment is a state of the environment in which there are comfortable living conditions, friendly interpersonal interaction that contributes to the emotional well-being of each family member, there are no manifestations of violence and there are sufficient resources for their prevention, as well as rights and norms are observed physical, psychological, informational and social security of the whole family.

The article proves that the family environment is dynamic. This dynamic occurs under the influence of social phenomena, normative and non-normative crises. In this regard, researchers face difficulties in diagnosing the family environment, and especially the level of its safety. It is summarized that the concepts of psychological safety of the environment and psychological safety of the individual are interdependent, and the safety of a child of primary school age in the family is an important factor in successful socialization and should be considered as a mandatory component of the «living environment».

It was found that the experience of danger or threat is caused by the personality traits of a person and largely depends on such properties as: the ability to establish emotionally close relationships, the degree of social and psychological adaptability, psycho-emotional stability, a state of satisfaction and emotional comfort, communicativeness, internal attitude and personal position. The author of the article determines the level of psychological safety of the family environment among primary school students using projective methods: «Volcano», «Elephant», «Lamb in a bottle».

The article will be useful not only to practical psychologists, but also to primary school teachers and parents.

Key words: environment, family environment, psychological safety, violence, primary school age, projective methods.

УДК 159.98:364.62:3

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.40.17>

Дрозд О. В.

к. пед. н.,

доцент кафедри прикладної психології

Чорноморський національний

університет імені Петра Могили

В умовах тривожних перетворень українського суспільства особливої гостроти набуває проблема формування нових життєвих стратегій, підвищення гнучкості й мобільності соціокультурної поведінки. Сучасний світ, через свою складність, динамічність та суперечливість, створює різноманітні проблеми для людини і владно вривається в її особистісний простір.

Комфортне середовище є одним із першорядних чинників самоактуалізації й здоров'я особистості. Особливо це актуально для

середовища сім'ї, позаяк родинний соціокультурний простір впливає на життєдіяльність людини, адже складається із когорти матеріальних ресурсів, психологічних чинників, міжособистісних відносин.

У сучасних умовах трансформації середовища сім'ї не є закритим від взаємовпливу зовнішніх і внутрішніх чинників, які можуть як позитивно, так і негативно впливати, провокуючи небезпеки і ризики, що можуть спричинити в ньому деструктивні зміни. Відтак, сімейний простір не лише відіграє основну

роль у житті дітей, як важливе середовище соціалізації, а водночас є місцем, у якому особистість потенційно може переживати негативні впливи: булінг, остракізм, дискримінація, насильство, небезпека тощо.

Американський психолог А. Маслоу у своїй теорії мотивації стверджує, що безпека – базова потреба людини. Доброзичлива атмосфера, комунікація подружжя, батьків і дітей без приниження й упередженості, повага, підтримка, позитивне схвалення, високий рівень мотивації до побутової діяльності, а також включеність батьків, навчання соціальним навичкам взаємодії, підвищують безпеку середовища сім'ї, поліпшують його захисну функцію.

Особливості середовища вивчали як зарубіжні (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, Н. Алмазова, Н. Селіванова, М. Турвей, В. Ясвін та інші), так і вітчизняні (Г. Балл, І. Бех, Є. Бондаревська, С. Максимова, В. Рибалка, В. Семиченко, В. Серіков, С. Сисоєва та інші) дослідники. У сучасній психології різні аспекти безпеки середовища досліджують І. Баєва, Т. Водолазська, В. Зарубін, Н. Карапузова, Н. Кириленко, Л. Кондратенко, О. Косигіна, Ю. Найда, О. Обозова, Є. Починок, Л. Рещикова, В. Рубцов, С. Совгіра та ін. Зокрема, проблема діагностики і моніторингу сімейного середовища розглядається в працях таких учених: С. Братченко, С. Дерябо, І. Єрмакова, О. Лактіонова, В. Левін, І. Литвиненко, Г. Мкртичян, В. Орлов, В. Панов, Ю. Швалб та ін.

Ми переконані, що відчуття комфорту, безпеки і радості, позитивного мікроклімату й інтересу до креативної діяльності – це ті ознаки, без яких неможлива гармонійна сім'я. Американський письменник Брюс Шнайер висловив думку, що «безпека – це процес, а не результат», і ми з ним абсолютно згодні.

На необхідності організації безпечного середовища сім'ї наголошується в стратегічних документах Всесвітньої організації охорони здоров'я, зокрема Глобальній стратегії охорони здоров'я жінок, дітей і підлітків на 2016–2030 роки, Конвенції ООН про права дитини (1989 р.).

Ми розглядаємо психологічну діагностику безпеки середовища сім'ї, аналізуючи взаємозв'язок «сімейне середовище – особистість дитини» на основі фіксації уявлень дітей. Наше емпіричне дослідження містить результати вивчення безпеки сімейного середовища для дітей молодшого шкільного віку. Зважаючи на те, що психіка молодших школярів нестійка і пластична, уявлення дітей виконують функцію обробки та зберігання інформації про зовнішній світ, а також є засобом пізнання навколишньої дійсності. Тому поняття психологічної безпеки середовища і психологічної безпеки особистості взаємозалежні, а безпека дитини молодшого шкільного віку в сім'ї є важливим

чинником успішної соціалізації та має розглядатися як обов'язковий компонент «життєвого середовища» [5, с. 13].

Гіпотеза нашого дослідження містить припущення про те, що безпека середовища сім'ї корелює з такими психологічними чинниками: функціональний комфорт усіх членів родини; відсутність тривожності, агресії, емоційного вигорання батьків; позитивне ставлення до сімейного середовища всієї родини; задоволення потреби у особистісно-довірчому спілкуванні; захищеність від психологічного насильства у взаємодії.

На етапах емпіричного дослідження використовувалися проєктивні методики: «Вулкан», «Слон», «Баранчик у пляшці». У дослідженні брало участь 35 учнів 4-го класу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо всебічно поглянути на проблему, слід зазначити, що під середовищем розуміють реальну дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини. У загальному значенні середовищем називається «сукупність специфічних умов і обставин, які забезпечують оптимальний або неоптимальний рівень функціонування об'єктів середовища». За «Тлумачним словником психологічних термінів в українській мові», середовище – це «сукупність умов, що оточують людину і взаємодіють з нею як з організмом і особистістю. У взаємодії середовища з особистістю зміни особистості можуть відставати від зміни середовища, що створює певні протиріччя» [8, с. 175].

Класичні представники соціологічного напрямку (Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвецій, Д. Дідро та ін.) вважали, що вирішальним фактором у формуванні особистості є середовище. Зокрема, основною позицією концепції К. Роджерса є теза про соціальний розвиток людини як активного організатора свого власного, навколишнього та внутрішнього середовища.

Так, Г. Костюк ще півстоліття тому висловлював міркування, що «на дитину впливають лише ті зовнішні умови, з якими вона вступає в активний зв'язок. Особистість не є пасивним продуктом взаємодії спадковості та середовища. Взаємодія цих факторів реалізується через активність дитини, позаяк вона не пасивно пристосовується до оточуючого її світу людських предметів, а активно привласнює собі всі досягнення людства» [3, с. 8].

Для нашого дослідження інтерес представляють три періоди в житті дитини, виділені Л. Виготським. Кожен із цих періодів має різні стосунки з середовищем. Перший період, на його думку, охоплює життєвий етап від народження до 6-7 років. «Майже всі дитячі реакції цього періоду спрямовані на найпростіше ознайомлення із середовищем. Уже в цей час дитина виявляє низку реакцій, пов'язаних із грою. Тобто, дитина у процесі гри орієнтується

в середовищі і вправляє свої найважливіші органи сприйняття і руху. Втім, у цей час дитина ще «захищена» від середовища дорослими, які за неї здійснюють найважливіші функції пристосування до середовища. Відтак, дитина підпадає під вплив середовища своїх батьків, обставин і тієї ролі, яку стосовно неї відіграють оточуючі. Таким чином, на першому етапі, за Л. Виготським, «батьки виступають медіаторами між дитиною і світом, а діти живуть «всередині дорослих сценаріїв»» [1, с. 274–275].

Другий період триває впродовж 6-7 років життя до 13-14. Цей період, за переконанням Л. Виготського, ставить дитину в безпосереднє відношення до середовища. Дитина набуває всі ті навички, які необхідні дорослому. Форми її поведінки ускладнюються, і вона вступає у нові стосунки з оточуючими. Цей період характеризується найбільшим конфліктом із середовищем. Він супроводжується зовнішніми і внутрішніми потрясіннями і часто є джерелом психологічних травм, що у подальшому призводять до захворювань і розладів організму, які залишаються на все життя. Це відбувається внаслідок того, що бурхливий і сильний інстинкт, який раптово проявляється в тілі, приречений на бездіяльність, внаслідок чого виникає серйозний конфлікт між дитиною і середовищем, і всередині самої дитини. Третій період настає в 13-14 років і триває до 18 років. Характеризується «остаточним встановленням взаємовідносин із середовищем» [7, с. 25].

Як бачимо, критично важливими для розвитку дитини Лев Семенович уважав перший період, коли дитина під керівництвом дорослого «ознайомлюється» з середовищем, і другий, коли дитина, спираючись на результати свого «ознайомлення», починає самостійно взаємодіяти з реальним середовищем. Слід вказати, що в контексті нашого дослідження якраз перший і другий етапи є принципово важливими, адже ми маємо справу з учнями початкових класів, які з початком шкільного життя перебувають на першому етапі і поступово переходять у другий. Таким чином, маємо переконання, що це колосальний розвиток і трансформація для дитячої психіки, для розвитку пізнавальних психічних процесів, формування світогляду.

Мегакатегорія «середовище» за допомогою ознаки «сімейне» утворила поняття «сімейне середовище».

Сімейне середовище – це багатовимірне соціальне утворення, яке виступає як сукупність можливостей для опанування новими знаннями, вміннями, набуття емоційного досвіду а також для виявлення індивідуальних особливостей дитини, їх розвитку. Психологічною сутністю сімейного середовища є сукупність діяльнісно-комунікативних зв'язків, взаємостосунків членів сім'ї [5]. Поряд із явищем

«сімейне середовище» розглядається феномен «сімейний простір», який є значно ширшим, бо це «необмежена пряма (у всіх вимірах і напрямках)». Поняття «середовище» та «простір» співвідносяться як видове і родове «частини» й «цілого». Слушними вважаємо погляди науковця Ю. Мануйлова, який вважає, що середовище – «лише та частина простору, з якою суб'єкт взаємодіє, в якій живе. Отже, поняття «середовище» та «простір», як філософські категорії, тлумачаться по-різному, але ми акцентуємо увагу на тому, що вони не тотожні.

Таким чином, сімейне середовище виступає інтегрованою умовою становлення особистості як суб'єкта саморозвитку (за термінологією Д. Ельконіна) та самоздійснення (за термінологією С. Максименка). Образно кажучи, сімейне середовище є тим, «що вирощує і підживлює особистість». Разом з тим, ключовою особливістю сімейного середовища є те, що розвиток особистості в кожній конкретній сім'ї водночас виступає засобом діагностики, проектування і продукування його результатів.

Наразі, як стверджують О. Кочерга та О. Васильєв, гармонія тіла і душі у дітей знижується в результаті дії негативних чинників, а саме:

- стан на межі «норма – патологія»;
- труднощі в родинних відносинах;
- вплив авторитарних батьків;
- дитячі страхи;
- порушення психогігієнічних основ життєдіяльності;
- порушення оптимумів навчальної діяльності;
- порушення гармонії творчих здібностей;
- гіподинамія;
- недостатній рівень енергопотенціалу [2, с. 56].

Названі вище факти підсилюють першочерговість розгляду питання безпечного сімейного середовища. Принагідно зазначимо, що сім'я, як соціальний інститут суспільства, є суб'єктом безпеки, і необхідність вивчення психологічної безпеки особистості в сімейному середовищі диктується тим, що батьки здатні будувати свою локальну (власну) систему безпеки, як через повагу, любов і підтримку дітей, так і через контроль, вимогливість і дисципліну. Так, О. Лактіонова підкреслює, що «система безпеки функціонує ефективно завдяки двом головним системоутворюючим видам безпеки – фізичної та психологічної, а всі інші нанижуються на них, як на стрижень» [4, с. 51]. Відтак, психологічна безпека середовища сім'ї залежить від відсутності психологічних загроз та наявності психологічної культури батьків.

Наукові пошуки О. Лактіонової, яка є автором «моделі психологічної безпеки середовища», ґрунтуються на двох взаємопов'язаних аспектах – психологічній безпеці особистості та психологічній безпеці середовища [4, с. 143]. Серед важливих змінних середовища автор

моделі називає три складові: середовище проживання, інформаційне і освітнє середовище. Слід зауважити, що середовище проживання впливає на формування різної оцінки ризиків у природньому середовищі, і відіграє головну роль, тому співвідноситься з двома іншими складниками, як зовнішній чинник із внутрішніми чинниками.

Аналіз останніх публікацій з проблеми дослідження наштовхнув нас на пошук і аналіз наукових засад сімейної ергономіки, перспективної і актуальної галузі науки, яка допомагає дослідити різноманітні аспекти гармонізації сімейних взаємовідносин, створення комфортних умов для спільної діяльності. У центрі уваги сімейної ергономіки – комплексне вивчення і проектування сімейних взаємовідносин у системі «батьки – діти – засоби виховання – сімейне середовище» з метою створення безпечних і комфортних умов для всіх членів сім'ї. Свідомі, що саме спільну творчість слід розглядати як універсальний критерій оцінки безпеки середовища, особистості і стосунків у сім'ї.

При виборі критерію психологічної безпеки сімейного середовища в науковий обіг уведено поняття «функціональний комфорт», яке можна тлумачити як оптимальний функціональний стан, при якому досягається відповідність умов життя і стилю сім'ї функціональним можливостям і потребам її членів. Узв'язавши такий підхід за основу, можемо говорити про «ергономічний критерій», що забезпечує стан функціонального комфорту всіх членів сім'ї.

Отже, психологічно безпечним можна вважати таке сімейне середовище, до якого прихильно ставляться більшість його учасників, де високі показники «градусу задоволеності взаємодією», високий ергономічний критерій функціонального комфорту всіх членів родини, відсутнє психологічне насильство. Звідси випливає, що безпечним є лише те середовище сім'ї, без якого особистість не може існувати, тобто середовище, частиною якого є продуктивна діяльність самої дитини, а її довільне обмеження містить ризик зниження психологічної безпеки молодшого школяра.

Результати аналізу монографій і наукових статей дозволили нам резюмувати, що сімейне середовище є динамічним. Ця динаміка відбувається під впливом суспільних явищ, нормативних і ненормативних криз. У зв'язку з цим дослідники стикаються з труднощами щодо діагностики сімейного середовища, а особливо – рівня його безпечності.

Необхідним етапом розробки психодіагностичних методик є верифікація теоретичних понять. Досліднику може спершу здатися, що подібна процедура вже закладена у відомих загальнопсихологічних і соціально-психологічних методиках. Але якщо це дійсно так, то

виходить, що ми ставимо під сумнів наявність специфічного змісту поняття «психологічна безпека». Не викликає сумнівів факт, що переживання небезпеки або загрози зумовлюється особистісними рисами людини і багато в чому залежить від таких властивостей, як: уміння налагоджувати емоційно-близькі стосунки, ступінь соціально-психологічної адаптованості, психоемоційна стабільність, стан задоволення та емоційна комфортність, комунікативність, внутрішня установка та особистісна позиція.

Ще в середині ХХ століття А. Маслоу звернув увагу на таку базисну характеристику особистості як «потреба в безпеці». Якщо ця потреба не задовольняється, у дитини може розвинути базальна ворожість, яка в соціальних відносинах буде виявлятися відчуттям безпорадності і страху, почуттям провини. Такої ж думки дотримувалася й К. Хорні. Натомість, у Е. Еріксона знаходимо, що «почуття захищеності породжує в дитини відчуття прихильності, створюючи на все життя психологічні передумови для формування гармонійної особистості».

Розглянемо більш розлого сутність і механізми формування уявлень у молодших школярів про безпечне і небезпечне сімейне середовище, оскільки саме уявлення дозволяють виявити декілька загальних індикаторів, які забезпечують діагностику стану психологічної безпеки сімейного середовища. У вивченні уявлень молодших школярів про психологічну безпеку сімейного середовища необхідно спиратися на використання суб'єктного підходу в психології, який передбачає наявність визначальної ролі внутрішнього світу суб'єкта у формуванні уявлень. Уявлення обумовлені віковими та індивідуальними особливостями молодших школярів. До факторів, які впливають на розвиток уявлень молодших школярів про психологічну безпеку, належать статево-вікові відмінності, зовнішні умови, в яких проживають і навчаються діти, а також сім'я і найближче оточення. Важливим фактором є сукупність соціальних зв'язків і специфіка їх прояву в різних середовищах, а також суб'єктивна група, тобто особливості внутрішнього світу і світогляду дитини. Вочевидь, усі перелічені фактори взаємопов'язані й тісно переплітаються між собою. Ми дотримуємося позиції, що уявлення молодших школярів про безпечне сімейне середовище може бути діагностовано переважно на емоційному, ніж когнітивному рівні, у зв'язку з віковими особливостями.

Для індивідуальної діагностики конче важливо застосовувати також спеціальні діагностичні методики, які допоможуть виявити ті ознаки, які не було виявлено при спостереженні. Добре себе зарекомендувала методика «Повітряні кульки» для дітей молодшого шкіль-

ного віку, коли діти ставлять в хатку-хмаринку різнобарвні кульки, які відповідають їхньому настрою. Такі вправи, на думку Л. Найдьонової, «допомагають дітям молодшого шкільного віку самим краще зрозуміти свої емоції та стани, адже вони тільки навчаються це робити» [6]. Для діагностики психологічної безпеки сімейного середовища доцільним є використання методик на дослідження тривожності: «Оцінка тривожності за тестом Філліпса», Тест тривожності (Р. Темпл, М. Дорки, В. Амен).

На етапах емпіричного дослідження з учнями 4-го класу ми акцентували увагу на малюнкові проєктивні методики, оскільки вони мають пріоритетну позицію в дослідженні уявлень молодших школярів щодо психологічної безпеки сімейного середовища, оскільки в цей період пізнавальної активності переважає наочно-образне мислення і триває інтенсивний розвиток емоційної сфери.

Так, із метою перевірки відчуття благополуччя, відсутності тривоги та впевненості в собі, своїх силах ми запропонували учням проєктивну методику «Вулкан» (автор І. Млодик). Дана методика дозволяє з високим ступенем достовірності виявляти уявлення молодших школярів про психологічну безпеку середовища. Доцільність застосування запропонованої проєктивної методики обґрунтована певними перевагами: легкість виконання, ігрова форма проведення, висока валідність при професійному рівні підготовки дослідника, неможливість підробки результатів, можливість розкриття особистості, інтелектуального рівня дитини. З аналізу малюнків можна зробити висновки про наявність агресії у дітей 9-10 років, оскільки учні використовували червоний колір для зображення лави, обриси вулкана мають гострі краї, у всіх, без винятку, авторів малюнків вулкан діючий.

Наступною методикою, яку ми запропонували учням молодших класів, була проєктивна методика «Слон» (автор Ю. Кудряков). Виокремлюючи такі параметри агресії, як наявність гострих бивнів у слона, ми ставили на кожному малюнку (+) – наявність агресивних ознак і (–) – відсутність агресії. Малюнків зі знаком (+) виявилось 32, а зі знаком (–) відповідно 33. У відсотковому відношенні це виглядає так: 49,2% – наявність агресивності; 50,8% – відсутність агресивних рис. Можна вважати, що учні 4-х класів доволі агресивні, задиркуваті, емоційні.

Для оцінки взаємодії дитини з найближчим оточенням, аналізу картини світу дитини, відносини з матір'ю було застосовано проєктивну методику «Баранчик у пляшці» (автор О. Залеська). Методика спрямована на діа-

гностику психологічного клімату дитини в сімейному середовищі. Цей інструмент дозволяє працювати з дітьми, починаючи від 6 років і добре продемонструє нам безпеку/небезпеку дитини в родині. Проєктивна методика «Баранчик у пляшці» містить елементи візуалізації та медитації. Робота з методикою відбувається індивідуально по 10-15 хвилин. З огляду на малюнки можна констатувати, що у більшості учнів (84%) цілком благополучні стосунки з батьками, дитині комфортно і затишно в рідній сім'ї. Однак, 16% малюнків продемонстрували складну ситуацію у стосунках із батьками, бажання якомога швидше вирватися з-під батьківської опіки й контролю, що стало сигналом для нас.

Констатувальний етап продемонстрував переважання мінімального рівня психологічної безпеки сімейного середовища в учнів початкової школи, що потребує спеціальної психокорекційно-профілактичної діяльності в сімейній системі з метою організації безпечного сімейного середовища.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, психологічна безпека сім'ї залежить від відсутності психологічних загроз та наявності психологічної культури всіх її членів. Система безпеки функціонує ефективно завдяки двом головним системоутворюючим видам безпеки – фізичній та психологічній, а всі інші нанизуються на них, як на стрижень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Выготский Л. С. Собр. соч. в 6 т. Т. 4. *Детская психология* / под ред. Д. Г. Эльконина. Москва, 1984. 432 с.
2. Кочерга О., Васильев О. Психічне здоров'я молодшого школяра. *Психолог на батьківських зборах* / упорядник О. Главник. Київ, 2003. 112 с.
3. Курлянд З. Н. Психолого-педагогічні умови педагогічного творчого мислення. *Сучасні проблеми навчання і виховання* : зб. наук. пр. 2011. № 2. С. 4–8.
4. Лактионова Е. Б. Психологическая экспертиза образовательной среды : диссертация ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07. СПб. , 2013. 459 с.
5. Максименко С. Д. Освітній простір особистості та суспільна криза. *Актуальні проблеми психології* : Зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. Т. 7. Вип. 14. Київ : «Логос», 2008. 332 с.
6. Найдьонова Л. А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. Методичні рекомендації. Київ, 2014. 96 с.
7. Психологічна діагностика особливостей когнітивного розвитку молодших школярів в умовах інформаційного суспільства : монографія / за ред. С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко. Київ–Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 228 с.
8. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові. Миколаїв, 2003. 216 с.